

ТЕОРИИТЕ ЗА РЕФЕРЕНЦИЯТА И ПЕРСПЕКТИВИТЕ ИМ ЗА СЪВРЕМЕННАТА ЛИНГВИСТИКА

Вера Маровска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Вера Маровска. Теории референции и их перспективы для современной лингвистики

Статья посвящена отношениям между аналитической философией и некоторыми традиционными языковедческими проблемами, такими как смысл и значение, языковые функции и способы их выражения, понятия референции и реферирования в философском и лингвистическом аспектах; принцип метафоричности.

Референция является результатом употребления специальных языковых выражений, в том числе грамматических – такими являются определенный артикль и глагольные морфемы, выражающие относительность (релятивность). В статье комментируется и их семиотический характер и классифицирование при помощи термина Р. Якобсона шифтеры.

Ключевые слова: аналитическая философия, философская и лингвистическая прагматика, теории референции; предикация, шифтеры

Vera Marovska. Referential Theories and Their Prospects for Contemporary Linguistics

The article is devoted to the relation between Analytic Philosophy and some traditional linguistic problems, such as sense and meaning, linguistic functions and their expression, the concepts of reference and referring in Linguistics and Philosophy; the principle of metaphoricity.

Reference is a result of the use of specific language expressions, including grammatical ones – the definite article and verb morphemes denoting relativity. The article also comments upon the semiotic character of these specific language expressions, as well as on their classification using R. Jakobson's term shifters.

Key words: Analytic Philosophy, Philosophical and Linguistic Pragmatics, Referential Theories; predication, shifters

Съвременните логико-философски интерпретации на езика и неговата структура са повлияни най-вече от стремежа да се постулират обективни логико-математически практики и съответен инструментариум или мета-език, които да освободят изследователската дейност от опасностите на традиционните методи (от психолого-семантичен и субективноинтерпретативен тип) и да регламентират нейния евристичен характер. Към основния кръг от проблеми могат да се отнесат природата на значението и референ-

цията, граматическите правила, критериите за истинността на твърдението (а водещи са имената на Г. Фреге, Б. Ръсел, Н. Чомски).

Функциите на езика като основно познавателно средство са епистемологически ориентираната сфера на съвременната философия; обвързаността с потребностите на обществото и знаково-символното осмисляне на комуникативните парадигми са в центъра на социалното направление; диференцирането на дискурса и изучаването на езиковата структура имат най-ярко изявен логико-математически характер. През втората половина на ХХ в. философията на езика е в своеобразен подем, породен основно от една друга гледна точка – онтологическия аспект в изследванията на новите авторитети или иначе казано, от нуждата научноизследователската интерпретация да е насочена към **„изразяването на реалността чрез езика“** (Бузов 2004: 66). В това е причината за развоя и налагането на лингвистичната прагматика.

До това положение се стига обаче след многократни приливно-отливни метаморфози на научното кредо и полагащите му се методики както в началото, така и през целия ХХ век. Първоначално доминиращи са представителите на английската аналитична философия (Дж. Е. Мур, Б. Ръсел, Л. Витгенщайн; занимаващите се с „философията на обикновения език“ Дж. Остин, П. Стросън, Дж. Уиздъм, Н. Малкълм, Дж. Райл); Г. Фреге в Йена; Лвовско-Варшавската школа през първата половина на ХХ в. (К. Твардовски, Я. Лукашевич, Ст. Лешниевски, А. Тарски, К. Айдукевич, Т. Чежовски и др.) и последователите им в Полша днес; Виенският кръг (М. Шлик, Р. Карнап, О. Нойрат, Х. Хан) и свързаните с него групи в Германия (Х. Райхенбах, В. Дубислав, по-късно П. Лоренцен, В. Щегмюлер) и в Прага (Дж. Ф. Нойман). След Втората световна война интензивна изследователска дейност се развива в САЩ (освен Дж. Ф. Нойман популярни са още Н. Чомски, У. Куайн, С. Крипке, Д. Дейвидсън, Дж. Сърл) и в Скандинавия (Я. Хинтика, Г. Х. фон Вригт, Р. Хилпинен, Р. Туомела, Л. Аквист, С. Халден, П. Гарденфорс и др.) (подробности и още данни вж. в цит. съч.: 68; Стросън 1996: 25 – 35).

През втората половина на ХХ век е налице все по-засилено фокусиране на изследователското внимание освен към прагматическата ориентация и функционирането на езика, още и към фундаменталната онтология, херменевтиката, комуникативната концепция на Ю. Хабермас, към структурализма.

Изучаването на отношението език : свят може условно да се сведе до интензивно търсения отговор на следния основен въпрос на философската онтология: допустимо ли е извеждането на онтологични заключения от логико-философските изследвания на езика? (Бузов 2004: 75). Един възможен отговор предлага т. нар. „каузална“ теория за референцията на С. Крипке и Х. Пътнам. Според тях за лингвистична компетентност се признава комбинираното знание за същността на явлението в природата и причинната връзка с номиниращия феномен. „Референцията на естествените типове в имена и понятия е директна. Значенията са детерминирани от емпиричните открития за вътрешната структура на нещата и от историята на предаването на имената в лингвистичния колектив [...] Реалното

съществуване е едно, а наличието в предметната област на някакъв език – друго“ и т. н. (цит. съч.: 76).

Прагматическото направление на съвременната аналитична философия е свързано с Философските изследвания на Л. Витгенщайн (Витгенщайн 1988), според когото „значението на думата е употребата ѝ в езика [...] Една дума има това значение, което някой ѝ е придал.“ Езикът е следване на строго конвенционални правила, приети от езиковата общност (Витгенщайн, цит. по Бузов 2004: 80 – 82). Въпросната конвенционалност, почти всеобща според Л. Витгенщайн, се оспорва от Д. Дейвидсън (Дейвидсън 1987), според когото речевото умение е своеобразна „машина за интерпретиране“. Особена роля в избора на интерпретация играят човешките предпочитания и това повишава неимоверно значимостта на психолингвистичния аспект на филологическите изследвания.

Логико-философският аспект в анализа на естествения език акцентира перспективите и вековните изследователски и мисловни традиции в изучаване на пространствено-времевите отношения и тяхното езиково изразяване. И ако, за щастие на лингвистите, времето е в основата на езиковата перспектива за света – запазен е дори терминът, назоваващ зависимостите на антропоцентристката ориентация между минало и бъдеще, то с пространствените координати не е точно така. Времето, и по-конкретно отношенията между разновидностите му, е толкова значима ориентация за преходния човек, че той го е вплел по всички възможни начини в езика си и маркира с темпорална квалификация всеки елемент от комуникацията си и самата нея като цялостен факт. Темпоралните отношения признаци имат очевидна експликация в езиковото съобщение по всичките му структурни равнища – цялостно-комуникативно, синтактично, морфологично, лексикалносемантично. Перспективите на пространственото осмисляне на езиковата семантика обаче остават обикновено на по-заден план, макар че за дейкис и дистанция е актуално да се говори, но като че ли в по-общ аспект – общокомуникативен, прагматичен, логико-философско интерпретативен.

От хуманитаристка гледна точка пространството е универсалия, обхващаща всичко, заради което отделните науки го интерпретират съобразно със своите цели и особености. Обективното пространство е предмет на съвременната физика, докато субективното, производното на човешкия разум, е резултат от човешката възможност за перцепция и социокултурната парадигма, която предопределя виждането на обективната действителност от личността. И като човешки феномен езикът отразява именно субективното възприемане на пространството и времето. Но тъй като и науката е плод на човешкото възприемане на света, пространствено-времевата ориентация е следствие от интерференцията на двата плана – субективния (религиозномагичен и сетивномодифициран) и обективния (строго научно обоснован). Човекът се подчинява на егоцентристкото разбиране за време и пространство и двете понятия са трудно разкъсваеми едно от друго. Това е изобщо характерно за европейските езици и култури (по данни на Уорф 1982: 99). „Метафориката, която е укрита в нашия език, мислене и съвременна култура – твърди Б. Л. Уорф, – натрапва на универсума две могъщи космически

форми: времето и пространството; статичното пространство – триизмерно и безкрайно; времето – кинетично, единно, едноизмерно и непрестанно протичащо – два съвсем различни и (според този начин на мислене) несвързани със себе си аспекта на действителността“ (Уорф, 1982: 100 – цит. по Дилкова 2004: 97). Б. Л. Уорф обръща също внимание на факта, че физичните предмети в пространството обхващаме в категориите форма и големина, количествената им характеристика изисква употребата на числителни имена и форми за множествено число, а количеството метафорично се прехвърля като характеристика и на символите, или абстракциите, чиято форма приемат нефизическите явления.

Човешката егоцентристка ориентация в пространството се изразява чрез триединството на релациите около самия субект (до голяма степен повлияни и от антропоморфични характеристики): това са отношенията преди : след; вляво : вдясно; горе : долу (над : под мен). Мислен статично, този модел може условно да се нарече пространствен. Внасянето на динамичната характеристика е свързана с придаване на движение по една от посочените оси, обикновено преди : след, тъй като тя е облекчена и от възможното визуално асоцииране с оставащото зад субекта, видимо, минало, вече било, противопоставени на понятията: предстоящо, невидимо, бъдеще, или това е оста на времето. Асоциациите, произтичащи от човешкото усещане на гравитацията, маркират понятията горе : долу. Митологичните представи за този и онзи свят например се осмислят обикновено във вертикално направление (*тук, на земята : горе, на небето* или *тук, на земята, долу – в ада : горе – в рая*), т. е. като нещо, което е качествено различно от нашия свят и неговата хоризонтална ориентация. Локация може да се нарече както конкретното място на обекта в едно определено пространство, така също и третото измерение, тъй като без стойност по направлението ляво : дясно не може да се фиксира мястото на точка в пространството. На точката с две измерения може да се фиксира място само в равнината.

Отношението език : свят, най-често свързвано с езиковата прагматика, е основният проблем на цялата философия на ХХ в., обикновено наричана аналитична философия. Според М. Дъмет, един от основните авторитети на аналитичната философия, „това, което отличава аналитичните философи в техните разнообразни проявления от другите школи, е, първо, вярата, че философското разглеждане на мисленето може да се осъществи чрез философското разглеждане на езика, и, второ, че цялостното познание може да бъде постигнато само по този начин“ (Дъмет 1995: 18 – цит. по Стойчева 2002: 6). П. Стросън добавя уточнението, че мисълта е достатъчно гъвкава и неустойчива, в смисъл трудно уловима, „*освен в своята лингвистична форма*“ (Стросън 1990: 27). Те двамата – М. Дъмет и П. Стросън – формулират и т. нар. теза за приоритета на езика над мисълта. Общата научна предпоставка на аналитичната философия е познавателната база на Г. Фреге и теорията му за значението или т. нар. Фрегева семантика, която се признава за основа на философската интерпретация на езика и обяснителния му приоритет над мисълта – в центъра на философските изследвания са проблемите на значението.

Формализирането на това кредо има вида на един от най-експлоатираните в лингвистиката модели на значението – триъгълника на Огден – Ричардсън. Той онагледява връзката между света, езика и субективната интерпретация на света чрез езика – това са неговите три върха. Философското убеждение обаче, или по-точно убеждението на философите, че лингвистиката се занимава с проблемите на единия от трите върха на триъгълника, а именно строго езиковите, е порочно „сосюрианско“; силно едностранчиво и открито казано, невярно. Сосюровите постулати и във виждането на самия Ф. дьо Сосюр показват само „върха“, или проблематиката, от която трябва да започне лингвистичното описание. Ако то обаче не се разпростре и не обхване и останалите два „върха“, ще бъде извор за едностранчиви и невинаги доказуеми твърдения. И по тази единствена причина ХХ в. както век на аналитичната философия, така още е и векът на психолингвистиката, социолингвистиката, лингвистичната прагматика. За лингвистиката безспорно най-актуален е върхът „език“, но само като начало; за онтологията „върхът“ е светът, а за психологията – човекът. Светът и човекът обаче са твърде широки области на знанието, затова като че ли единствената обзирима понятийна сфера със статут на емпирия остава езикът. И това е фактът, поради който се утвърждава през ХХ век аналитичната философия, а имената на нейните представители се превръщат в компаси и за лингвистите. Задача на философията е „придобиването на някаква устойчива представа или концепция за взаимоотношенията в този триъгълник – говорител, език и свят“ (Стойчева 2002: 7), но и още нещо. Философията неминуемо се позовава на данните, които ѝ предоставят другите науки – лингвистика, психология, логика, прагматика, социология. Нейна много важна задача е обаче „да примири“ различните метаезици и свойствените им терминологични системи. В противен случай научните постижения ще изглеждат изолирани и самоцелни, а те би следвало да се доказват и проверяват помежду си. Аналитичната философия на съвременността доказва, че е оправдано и възможно приоритетност в триъгълника да придобие именно езикът. Теорията на значението свързва частите на езика с частите на света. Чрез езика ние говорим за света; за нашата роля и дейности в него и мисловната релация „за“ обикновено се нарича интенционалност (цит. съч.: 9), а езиковоформализираното отразяване, или говорене за света, е референция.

Според нас е безспорно, че езиковите знакове възникват като форми, прозрачно отнасящи се към своя референт, но с течение на времето губят тази своя прозрачност, или вътрешна логика, „вътрешна форма“, както е популярно да се казва в лингвистиката, и стават (поне в ежедневието си неекспресивна употреба) наистина символи. Така че изучаването им, независимо дали лингвистично, или философско, би следвало да започне от функциите на непрозрачните знакове символи. (Да остане до това равнище, обаче би било изравняване между естествени и изкуствени знакови системи и пренебрегване на езиковата специфика като естествена знакова система за междуличностна комуникация.) Езиковите структури със семантична автономност са твърде различни, естествено различно е и значението им. От философска гледна точка те се диференцират в няколко основни равни-

ща, всяко от които е белязано не толкова с формална еднотипност, колкото със семантична и функционална еднородност.

На първо място са думите. Сред тях аналитичната философия диференцира субектните изрази – собствени имена (именуващи и реално съществуващи, и въображаеми феномени). Следват дескриптивните – субстантиви с определения от всякакъв тип, вкл. с подчинени определителни изречения (*мъжът пред сградата; беловласият старец с шапката; жената, която говори по телефона*). В отделна група са значенията на предикатите (*говоря, е поет, е красива*).

На второто равнище е значението на изреченията. Как и доколко значенията на думите, обикновено наричани от философите термини, определят значението на структурираното от тях изречение? И кога? При наречената от лингвистите „пряка употреба“ на съставящите го думи (естествено изглежда убеждението, че семантиката е науката за преките значения на думите) или има основание да се предвидят и спецификите, по-често ограничения, наложени от контаминацията на буквалното значение и контекстовите условия на употреба, наричани най-общо комуникативни условия, контекст, прагматически аспект на езиковата семантика (ще припомним, че нов развоен етап във философията се свързва с твърдението на Л. Витгенщайн, че семантиката на термина е неговата употреба – Витгенщайн 1969; 1974). Общо казано, комуникативният контекст и оценяването му имат метасемантичен характер, подобно на отношението между значението и неговата истинност. Последният въпрос е от особено значение за философската интерпретация, тъй като истинността е с категориален статут във философията, но не и в лингвистиката.

На друго равнище – трето, и особено важно за нас – са поставени значенията на „някои субектни термини като местоименията (*тя, той, и особено на аз*), както и на демонстративите (*това, онова, този човек*)“ (Стойчева 2002: 15). Обърнете внимание – това са онези своеобразни лексеми, притежаващи особена функция, резултат от особената им семантика. Или научно казано – дори философите, изучаващи лексикалното значение, смятат за уместно, а и безспорно обединяването на споменатите думи и открояването им сред останалите в отделна група. От лингвистично и семиотическо гледище става въпрос за най-типичните индекси (по терминологията на Ч. Пиърс и Р. Якобсон – вж. Пиърс 1983; Якобсон 1983), или знакове, чиято семантика и свързаната с нея реферираща функция са изцяло зависими от конкретната комуникативна ситуация, в която е реализирана. От друга страна, показателните местоимения, или демонстративите, са етимоните на морфемите, сигнализиращи *определеността* в качеството ѝ на граматикализирана семантика в някои от естествените езици, в това число и в български.

Смята се, че научната дисциплина, най-близка до философията на езика, е семантиката. Тя изучава значението – неговото формиране и взаимоотношения, произтичащите от това функции в рамките на езика. Философията също се интересува от природата на значението, но в аспекта на релацията значение : означаване; от отношението между езика и реалността, между

думата и нейния референт (не че този аспект не се изследва и от лингвистиката). Под референция най-общо се разбира отразяването на света чрез езика. Едно от нейните направления е свързано със семантиката на думите и процеса на именуването, който превръща съществуващия в света обект в референт на определена дума, като общото между тях е лексикалната семантика. Справедливо би било да се отбележи, че отношението между езиковия факт и реалитета, която той именува, маркира повечето лексикално-семантични изследвания и словните квалификации от типа „части на речта“ още от древността. Азбучна истина е, че достъпната за човешката мисъл диференциация на действителността е в основата на формирането на езика като система за комуникация и по-специално – на формирането на лексикалните системи в естествените езици.

В аналитичната философия отчетливо е посочена разликата между смисъла, значението и референцията, които са безспорно взаимообвързани, но различаващи се величини. Вярно е и че те се предполагат помежду си, че се основават една на друга, но различията между тях трябва да се отчитат. Именно дефинирането на различията бележи новите етапи в развитието на философията: при Дж. Фреге – разграничаването между смисъл и референция; Б. Ръсел – теорията за дескрипциите; П. Стросън – сингуларните термини и проблемите на идентификацията; Дж. Остин, П. Грайс и Дж. Сърл – „употребата“ е релевантният феномен, превръщащ езиковия факт в рефериращ факт; но всяка употреба има различна насоченост (да бъде атрибутивен или референциален термин); демонстративния модус на Д. Каплан и т. н., та до съвременните минималистски теории за референцията.

Езикът съществува, за да реферира света и човека в него и да разпространява тази информация в човешкия колектив. Следователно неговите функции са две – реферативната и комуникативната. Референцията именно е онази причина за комуникация, която изисква задължително езиково кодиране, изисква вербализация. Ако става въпрос само за общуване, то би могло да бъде просто тактилно (напр. да докоснеш, да погалиш или удариш) или пък визуално-демонстративно (да покажеш) – особено пък в зората на възникване на естествените езици. Така че референцията е поводът за възникването на езиците. Езикът съществува в познатия за нас вид именно поради спецификите на отразяването на света чрез него; развитието му означава компенсаторно да се формират нови лингвореалии, ако са възникнали нуждаещи се от тях функции, до момента обикновено реализирани чрез съществуващи вече езикови факти. В езика всеки реферативен недостиг автоматично се надмогва чрез езиково творчество – от категорията на оказионализма до граматикализацията. Затова за естествените езици всякакви „недостатъчности“ са нехарактерни, защото едва почувствани, веднага се отстраняват, макар и първоначално неспециализирано, докато граматикализацията идва на по-следващ етап. По тази причина в развитото човешко общество се формират и подезиците – в зависимост от специализираността си да реферират по определен начин: в това отношение естествените езици са универсални, което ще рече неспециализирани, те могат да кодират всякакъв тип информация (за разлика от езика на логиката, мате-

матиката или музиката, които кодират само специализирана информация). Все пак и в естествения език разнородната комуникация налага някаква специализираност на изразяването и той реагира на тази необходимост. Например научният език и свойствените му терминологични системи са адекватният начин за специализирано реферирание и научно описание на обект; разговорният подезик реферира неспециализирано, разчитайки на контакта с адресата и на условията в конкретната комуникативна ситуация, чрез засилено участие на демонстративи и др. индексалии; поетическият, още наречен художествен, реферира експресивно и т. н. Останалите функции на езика са производни от реферативната и относими към етапа на усъвършенстване на колективите и езиците им; водят началото си от постепенното осъзнаване на човешките дейности (питане, искане, посвещаване, кръщаване, обещаване и т. н.) и тяхната стойност за обществото. За техния по-нов характер свидетелства лингвоформализацията им – чрез предикативна структура (а не чрез граматикализация или номинация). И лингвофилософското им осмисляне идва на по-късен етап чрез теорията за речевите актове.

Във връзка с изследванията си доста сме разсъждавали не толкова върху възможностите на езиковите знакове да бъдат функционално референтни; интересували сме се от специализираното предназначение на някои от тях да експлицират референта си винаги, когато са употребени, т. е. интересували са ни маркираните с *референтност* знакове или с други думи – граматикализираната *референтност*. Маркирани с признака *референтност* са морфемите на *определеността* (-ът, -та, -то, -те; един, една, едно, едни) и флексиите за *относителност* (т. е. маркерите на *свидетелския* и *дистантния зависим таксис*). Маркираността им с *референтност* е общият признак между посочените морфемии и основаващите се на тях граматически категории – на таксиса и на *определеността*. Членуваните форми на имената изразяват *референтност* на равнище субстантивно-номинативно (номинация), а граматическите глаголни форми на зависимите таксисни грамемии – на предикативно. Това е общото между посочените морфологични категории.

Ако една езикова структура не е маркирана с определен семантичен признак (напр. *референтност*), тя може при употребата си да експлицира този признак и да се прояви като референтна или да не го експлицира (т. е. не е задължително тя да не е референтна). По такава причина *референтността* не е тясно обвързвана досега с посочените грамемии – на зависимия таксис и на *определеността*. Защото в множество случаи *референтност* изразяват езикови съобщения, в които не са употребени *членувани* и/или таксисни форми. Това е напълно възможно за формите от всеки немаркиран член на морфологична категория, употребен в своето общо значение. Въпросът е, че маркираните грамемии винаги го експлицират, те са специализирани именно за това, в структурата им признакът се изразява морфологично. И въпреки обичайната съществена разлика между именните и глаголните семантични признаци, отразени в различните им морфологични категории, оказва се, че има една граматикализация, която е обща и за двата рода изме-

няеми думи в езика. Причината за това не е нелогична – в крайна сметка и предикативните, и непредикативните словосъчетания могат самостоятелно да отразяват картината на света, нещо повече – те отразяват света именно по един от двата възможни начина, разбира се, нередко и комбинирано, и е въпрос на езикова функционалност граматикализацията да обхваща и двата начина за това – номинативния и предикативния. Това е и основната причина не само в български, но и в много други езици съществуването на едната морфологична категория да налага граматикализирането и на втората.

Наличието и на двете категории не е задължително – има достатъчно примери за езици, притежаващи само една от тях. Така че не можем да докажем причинно-следствена обвързаност, но категориите са еднородни и е напълно естествено да съществуват съвместно в морфологичната система на определен естествен език. В българския език граматикализацията на посочените морфологични категории протича приблизително успоредно: пренастройването на миналите времена като относителни, зависими (корелативни на абсолютните, неотносителните) и формирането на имперфекта в днешния му вид и със съвременните му функции, от една страна, както и налагането на членуването на имената, което е имало праобраз в говоримия език още в най-старо време, от друга.

Ще отбележим още една особеност на обвързаността между посочените морфологични признаци – *относителност* и *определеност*. Това е тяхната абсолютна функционална независимост. В смисъл, че референтната функция на *определеността* се проявява само и единствено на равнище номинация. Нейното доказване и подробно анализиране трябва да бъде на равнище непредикативно словосъчетание. Следващото ниво на езикова абстракция и свързаното с него цялостно, комплексно отразяване на света чрез езика се осъществява чрез предикацията, когато показателна за граматикализацията на *референтността* вече е глаголната фраза и по-специално таксисната конкретизираност на употребената глаголна форма. Елементарно казано, ако глаголът казуемо е в относителна форма, това не означава, че групата на подлога ще бъде определена – или обратно. Това зависи единствено от факта дали говорещият реферира събитие от света, което може да е породено от действието или бездействието на рефериран или нерефериран субект (срв. *Жена пресичаше кръстопътя* и *Жената/ Една жена пресичаше кръстопътя*). Макар че подложната позиция по принцип (ако подлогът е тема по терминологията на актуалното членение) изисква определен субект, освен в случаите на контрастивен подлог – факт, забелязан преди много години от Св. Иванчев (Иванчев 1978).

В българския език, както и в метаезиците на българското езикознание и българската философска наука няма специален термин със славянска основа, който да съответства на *референция*. Заета в английския език от латинското *referre* и през френското *référer*, етимологически думата се свързва с ‘отношение’, ‘отнася се до’, ‘за, относно’. Следователно ‘реферира’ означава ‘отнася се до’, ‘отразява’. Референтът на една дума е реалитата, която е пряко назована чрез нея. Референтът на едно казуемо е събитието (действието, състоянието, глаголният факт), назовано, вербализирано

чрез неговата форма. Най-близкият до това значение езиковедски термин е денотат, което обаче е възможно и да не съвпада с референт – например при метафорите. Денотатът на думата ‘лисица’ е ‘животно от семейство кучета, което...’. Референтът на думата обаче в зависимост от контекста си може да е както животното, така и хитрият човек, когото сме нарекли ‘лисица’ заради логиката на оприличаването им по притежавани признаци. Българските граматични са еднородни относно термина, определящ грамемите на зависимия таксис като *относителни*. Защото те наистина реферират, отнасят се до, отразяват, вербализират свидетелски или дистантно (умозаклучително) реални събития от претериталния план. Тази им основна функция е доловена от почти всички автори на граматика на българския език (разграничението между относителни и неотносителни, абсолютни, времена се прави още през Възраждането) и фактът е изключително показателен.

Философският научноизследователски процес, посветен на референцията, се жалонира от няколко аспекта на анализа, обикновено определени като теории за референцията: дескриптивната теория на Дж. Фреге и Б. Ръсел и дискусията за сингуларните термини на П. Стросън и У. Куайн; конвенциите за описанията и конвенциите за референцията и новия статут на понятието „употреба“ в анализите на Дж. Остин, П. Грайс и Дж. Сърл; новата философска парадигма за обяснение на референцията по напълно различен от дескриптивизма начин, наричан нова прагматика, и нейното кредо, че „мисленето на нещо не е референция към нещо: **референцията е всъщност актът на насочването на аудиторията към обекта**“; философският статут на демонстративите и индексите (индексикалиите); минималистката теория на референцията.

Би трябвало да обърнем внимание върху принципната разлика между философското и езиковедското разбиране за референцията. За философията, един от приоритетите на която е онтологията, е от голямо значение диференцирането между реален и въображаем свят – на практика те с втория не се занимават – и стойността по истинност. За лингвистиката различията между реалността и фикционалността са почти без значение; те стават актуални единствено при интерпретативния анализ на художествения текст, но не и когато се разсъждава върху възникването и развоя на езика като знакова система и средство за семиозис. Защото за знаковото осмисляне на света, пораждащо и „причиняващо“ езиковия развой, разликата между реален и фикционален свят е ирелевантна. Фикционалният свят е огледално отражение на реалността, която човешкият индивид познава до този момент, до момента на пораждането на конкретна лингвистична единица. Както е ясно формулирано от самите философи след средата на XX век, истинността е функция на употребата на израза или изречението и затова има комуникативно-пространствено-времеви параметри, така както и референцията (вж. напр. Стросън 1996: 225 – 226).

Философското виждане за референтността, което предлага П. Стросън, е по-различно и обикновено се квалифицира като приносно (Стросън 1956; 1964 и др.). Той предпочита да прави разлика между понятията ‘именува’ и ‘отнася се до’, ‘има референция към’, тъй като последните са по-общи и

точни. Основният му аргумент в това отношение са личните местоимения, които в употребата си винаги се отнасят до единствен и конкретен обект в контекста, но те не го именуваат. Подобна е употребата на собствените имена, които също като личните местоимения се отнасят до един-единствен обект, но – обратно – те го именуваат конвенционално, без това именуване да разчита на смисъл, какъвто те не притежават. Именно затова основните лексикални езикови средства за референция са собствените имена и личните местоимения.

Способността да реферират единствен обект, е поводът на философите да наричат съответните езикови средства сингуларни. „Един термин е сингуларен, ако в дадена употреба или контекст той претендира да се отнася към един-единствен обект, абстрактен или конкретен, и не просто да го описва или класифицира, **но и да го идентифицира** като именно този обект“; „Един термин е сингуларен в дадена употреба, ако там той претендира, че прави идентифицираща референция на един-единствен обект“ (Стросън 1956: 439, цит. по Стойчева 2002: 60).

Квалификацията „сингуларен термин“ се отнася до езиков израз от такъв именно тип, докато конкретната реалия, която сингуларният термин експлицира (в ед. ч.), философите наричат партикулария. П. Стросън специално отбелязва, че идентифицирането на партикулария е функция на редица изразни средства и на първо място – на определителния член. Друго езиково средство с идентифицираща функция, разчитащо обаче изключително на визуализация или поне на ясен спомен за визуализация, са демонстративите (показателните местоимения и наречия). В тези случаи той говори за демонстративна идентификация на партикуларията (Стросън 1956: 19; цит. по Стойчева 2002: 62).

Цел на демонстративната идентификация е създаването на обща референциална точка за комуникантите или общи оси на пространствено-времето разположение. Евентуалните календари, карти, координатни схеми имат за цел именно преодоляването на относителната в посока към пълната идентификация (вж. коментара на Стойчева 2002: 63 – 64).

В становището на П. Стросън за референцията за нас са особено важни следните моменти:

1. Присъждането на референциален потенциал на определителния член и на демонстративите.

2. Диференцирането в процеса на анализа на трите компонента, имащи отношение към референцията на фразата – обект : име : говорещ субект, т. е. в оценката на референцията са включени вече и трите върха на триъгълника на Огден-Ричардсън, в триизмерно съотношение (почти триизмерно вече и при Б. Ръсел, докато у Г. Фреге то е само двуизмерно, приблизително съвпадащо по съдържанието си с денотацията).

3. Всяко нещо, вербализирано чрез идентифициращ израз, е обект на референция.

4. Референциалният потенциал на лингвистичната единица се определя от начина, по който тя е употребена от говорещия, т. е. специален статут има употребата.

5. При П. Стросън се прави разграничаване между референция и предикация, което не е в съгласие с нашето убеждение, че предикацията, също както и номинацията, може да има референтна функция, може да осъществява референция.

Струва ни се обаче, че различието е по-скоро терминологично. От една страна, то е съвсем приемливо, ако имаме предвид, че П. Стросън интерпретира понятието референция като посочване на обект от действителността, докато предикацията е приписването на признак на този обект; предицирането е приписване на признак на независим обект (подлог) и ако той е назован с референтен термин, и отнасящата се към него предикация е референтна. Езиковите данни в български обаче посочват граматическо маркиране на референтните предикати и това е обяснимо, защото самото предициране също може да отразява реално съществуващи събития и състояния или не, или пък да е ирелевантно към реалността на приписваните признаци и връзката им с изобразявания чрез словото свят. Между именната и глаголната група обаче се наблюдава известна автономност, заради което ние приемаме като равноредни понятията номинация (назоваване на обект от реалния или въображаемия свят) и предикация (приписване на активен във времето признак на обект от реалния или въображаемия свят). А референцията е връзка, наложено чрез словото отношение между езиковата форма, явленията от реалния или въображаемия свят, които тя отразява, и комуникантите.

Изразите, използвани за референция, се различават помежду си по няколко неща: първо, по контекстуална зависимост и определеност (на двата полюса са съответно: личните местоимения с максимум контекстуална зависимост, а на другия – определените дескрипции с минимум контекстуалност). Втората разлика между референциалните изрази е по степента на дескриптивното значение, което съдържат. На двата полюса са съответно собствените имена (без дескриптивно съдържание) и номиналните изрази, напр. атрибутивните словосъчетания (Стросън 1956: 226 – 227). В употребата на езиковата фраза се откроява обектът на референцията, осъществявана от говорещия чрез съответните референциални лингвистически средства, налични в този език.

Актуални за лингвистиката са и други понятия от съвременната аналитична философия. Така напр. според Дж. Остин езикът далеч не е само средство за репрезентация на реалността или за изразяване на мисли, както традиционно той се определя след Г. Фреге. Езикът е институция за осъществяване на определени актове, които могат да съществуват и съществуват само по силата на тази институция. Дж. Остин различава различни типове актове при изказването на едно изречение: локутивния акт (от типа *той каза, че...*), илокутивния (*той доказваше, че...*), перлокутивния (*той ме убеди, че...*); към последния се включват още възпиращите някакво действие, подтикване и подвеждане на някого за нещо, предизвикването на учудване, уплаха и др. под. последствия от изказването (Остин 1962: 91 – коментар и цит. по Стойчева 2002: 90, 91 и сл.).

Всъщност от тази „конвенционална сила“ на изказванията според Дж. Остин започва цяла сериозна дискусия, прерастваща в теория за речевите актове, и участието в нея е не само престижно, но и почти задължително. Например Д. Дейвидсън в статията си „Комуникация и конвенции“ утвърждава сред прагматистките компоненти на изказванията „скритите цели“, притежавани от някои от тях (Дейвидсън 1984: 272). „Скритите цели“ могат да се отъждествят с „перлокутивните актове“ на Дж. Остин и представляват намеренията на говорещия, „характеризирани посредством лингвистически термини“ (Стойчева 2002: 91). Ролята на контекста и лингво-комуникативните конвенции усложняват определянето на значението на едно изречение и традиционният критерий на истинността се оказва релевантен само за относително малък брой изказвания. Според Дж. Остин не истинността е основното понятие в семантичната теория, а илокутивната сила („намерението, показано от говорителя, да осъществи определен илокутивен акт посредством изговарянето му“) (пак там: 92). Така не изречението, а речевият акт, т. е. изказването на изречение в определен контекст, става основен обект на анализа на философията на езика (там: 93), особен принос за което има и Дж. Сърл. За него не изречението изразява пропозиция, а говорещият, ако изкаже изречение в определен контекст (Сърл 1969: 29, цит. по Стойчева 2002: 93).

Въпреки различията и производните от тях спорове по съществени за теорията въпроси почти всички изследователи на референтността са солидарни, че референцията винаги предполага лингвистическо представяне на обекта си. За целта в естествените езици съществуват лингвистични средства, специализирани за изразяването на референтност – собствени имена, определени дескрипции (т. е. категория *определеност* : *неопределеност*) и др. под. (Сърл 1991: 124). Такова е и нашето убеждение, резултат от наблюденията ни над *определеността* и *зависимия таксис* в българския език, които, естествено, са само част от специализираните средства за изразяване на референция в речта. Такава е и позицията на С. Крипке, според когото „има специфично свойство, което прави някои елементи от лингвистичния ресурс по-способни и по-пригодни за осъществяване на референция“ (Крипке 1972 – 80: 76 и сл.; цит. по Стойчева 2002: 154). Сред тях на първо място се посочват собствените имена, но е очевидно, че съществуват и други. Референцията на „типа“ лингвистически израз се отнася до способността му посредством своите семантични свойства да бъде използван за осъществяване на еднозначна или категорична референция. С. Крипке работи основно по проблемите на собствените имена, притежаващи т. нар. „чиста референциалност“ – те сигнализират винаги един и същ обект, във всички възможни „светове“ (в смисъл контексти) и независимо от неговите свойства (Крипке 1980: 60; цит. по Стойчева 2002: 155 – 156). Това е възможно обаче само ако референциалният термин е напълно лишен от дескриптивно съдържание, както именно е при собствените имена. Не всички референциални термини, разбира се, функционират като тях – например демонстративите и личните местоимения. При всички характеристики, свързани с индексалния им тип семантика, те все пак притежават опреде-

лено дескриптивно съдържание за разлика от собствените имена, които са нулеви дескрипции.

Такова становище има още Ч. Пиърс – основоположникът на семиотиката; потвърждава го по-късно и безспорният авторитет в лингвистиката Р. Якобсон (вж. Пиърс 1983; Якобсон 1983). Същинските индекси според Ч. Пиърс са демонстративите (показателните местоимения и наречия – *това, онова*, с които е свързана и *определеността* като граматикализиран признак) и личните местоимения.

Групата знакове, наречена от Ч. Пиърс индекси, се основават на реална връзка между означаващото и означаваното. Най-типичните индекси са показателните местоимения и наречия, можем да допълним – и производната от тях *определеност* при имената. Въпросната „връзка“ при тези знакове е действителна и обикновено се изразява в пряк контакт между знака (произнасянето му), назования от него обект и интерпретантите, което ще рече наличие на свидетелска връзка, на очевидност. „Необходима е реална връзка между съзнание и обект, необходимо е възприятието“ (коментар на Пиърсовата класификация на Стойчева, цит. съч.: 168). По повод на такава знакообозначаване Б. Ръсел въвежда термина „егоцентрични партикуларии“. Такива са думите, чиято денотация се определя посредством идентичността на говорещия и неговите слушатели – или на времето и мястото на комуникативния акт (Б. Ръсел в статията си „Едно изследване на значението и истината“, 1940). Затова смисълът на показателното местоимение и членна морфема *съ*, запазена в системата на т. нар. троен член в родопските говори, обикновено се обяснява и чрез свидетелско отношение, отношение на очевидност и близост между определения с него обект и комуникантите (вж. раздела за семантиката на членуването). Тук ще припомним, че семантиката на зависимия таксис също е свързана със *свидетелствеността*. Такава концептуална връзка между означаващо и означавано може да бъде описана и като отношение между знака и комуникативния процес, комуникацията, изказването, а квалификацията на индексите в този смисъл се обвързва с комуникативния акт или (по традиционната глаголна терминология) с момента на говоренето. Затова Р. Якобсон посочва например като индекси, философите ги наричат индексикалии, всички лингвистични форми, чието съдържание (и референтност) се установява единствено във връзка с комуникативния процес или изказването (Якобсон 1983). Нарича още тези езикови средства шифтъри (Якобсон 1972: 95 – 113). Тази връзка с комуникативния процес във философските изследвания обикновено се нарича контекстуален принцип, тъй като условията на конкретния комуникативен акт наистина определят комуникативния контекст на изказването. Към индексите се отнасят както споменатите показателни местоимения и наречия, още личните местоимения, глаголните категории, като лице, време, таксис, може би *преизказността*, лексеми с подобен тип семантика, обикновено определяни като лексикални модификатори на съответните морфологични признаци.

Д. Каплан класифицира индексалните изрази на чисти индексикалии и демонстративи. Чистите индексикалии са *аз, сега, тук* и *днес*, а демонстра-

тиви са *това, онова, тя, той*, като двата вида имат общия белег контекстуална чувствителност. Освен това чистите индексикалии се основават на определена лингвистична конвенция – релация със статут на семантика, определяща контекстово референцията им, докато демонстративите не показват подобна правилност на референцията и са контекстово вариращи спрямо нея. Към двете групи са отнесени и ред други думи, като *сега, вчера, утре; тук, днес*, притежателни и др. местоимения, които показват смесени черти (Каплан 1989 – цит. по Стойчева 2002: 172 – 173). Наричат ги още „хбриди на аз и демонстративите“ – само *аз* според някои изследователи може да се приеме за чист индекс. Демонстративната функция на местоименията е доказателството, че те са употребени като референциални изрази. Местоименията анафори на референциални изрази са също референциални изрази.

„Пряко референциалният термин може да обозначава различни обекти, когато е използван в различни контексти. Но когато оценяваме казаното в даден контекст, само един-единствен обект е релевантен към оценката на всички обстоятелства“ (Каплан 1989: 494).

Представеният кратък преглед на философските теории за референцията очертават периметър от лингвистични семиотични явления, които малко изследователи, макар и с безспорен авторитет, са анализирали обстойно. Наблюденията им обаче убеждават категорично в необходимостта от специални научни анализи на езиковите средства с референтна функция, каквито вече все по-често се правят, но и чиято интензивност продължава да бъде незадоволителна от гледна точка на модерната лингвистика.

ЛИТЕРАТУРА

Бузов 2004: Бузов, В. Основни теми и проблеми в съвременната аналитична философия на езика. // *Философия и език*. Библиотека „Диоген“. Съст. В. Бузов. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004, 65 – 90.

Витгенщайн 1969: Wittgenstein, L. *The Blue and Brown Books*. Second edition. Oxford: Basil Blackwell. 1969.

Витгенщайн 1974: Wittgenstein, L. *Philosophical Investigations*. Second edition. Transl. G. E. M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell. 1974.

Витгенщайн 1988: Витгенщайн, Л. *Избрани съчинения*. София: Наука и изкуство, 1988.

Дейвидсън 2008: Дейвидсън, Д. Върху самата идея за концептуална схема [1984]. // *Философия на логиката*. II. София: Изток – Запад, 2008, с. 227 – 243.

Дейвидсън 1987: Дэвидсон, Д. Общение и конвенционалност. // *Философия, логика, език*. Сост. В. В. Петрова. Москва: Прогресс, 1987, 213 – 233.

Дилкова 2004: Дилкова, М. Същност на категорията пространство (философско-лингвистичен анализ). // *Философия и език*. Библиотека „Диоген“. Съст. В. Бузов. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004, 91 – 104.

Иванчев 1978: Иванчев, Св. Наблюдения върху употреба на члена в български език. // *Помагало по българска морфология. Имена*. Съст. П. Пашов. София: Наука и изкуство, 1978, 186 – 211.

Каплан 1989: Kaplan, D. *Themes from Kaplan*. Almog, J. et al (eds.). Oxford University Press; 1 edition, 1989 [1977].

Крипке 1980: Kripke, S. *Naming and Necessity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980 [1972].

Остин 1975: Austin, D. *How To Do Things with Words*. Second edition. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975 [1962].

Пиърс 1983: Пиърс, Ч. С. Из работи „Елементи на логика. Grammatica speculativa“. Перевод с английското Т. В. Бульгиной и А. Д. Шмелева. // *Семиотика*. Состав. Юрий С. Степанов. Москва: Радуга, 1983, 151 – 210.

Стойчева 2002: Стойчева, М. *Език и свят. Проблемът за референцията*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002.

Стросън 1956: Strawson, P. F. Singular terms, Ontology, and Identity. // *Mind*. Vol. 65, 1956, 433 – 454.

Стросън 1964: Strawson, P. F. Intention and Convention in Speech acts. // *The Philosophical Review*, Vol. 73, No. 4. (Oct., 1964), 439 – 460.

Стросън 1990: Strawson, P. F. Two Conceptions of Philosophy. // *Perspectives on Quine*. Barrett, R. V. & Gibson, R. F. (eds.). Oxford: Blackwell, 1990, 310 – 318.

Стросън 1996: Strawson, P. F. On Referring [1950]. // *The Philosophy of Language*. Martinich, A. P. (ed.). Oxford: Oxford University Press, 1996, 215 – 230.

Стросън 2008: Стросън, П. За референцето. // *Философия на логиката*. II. София: Изток-Запад, 2008, 130 – 156.

Стросън 1996: Стросън, П. Философията: лично виждане. // *Философията в Оксфорд днес*. Съст. М. Стойчева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, 25 – 35.

Сърл 1991: Searle, J. Referential and Attributive [1979]. // *Pragmatics: A Reader*. Davis, S. (ed.). New York: Oxford University Press, 1991, 52 – 64.

Якобсон 1972: Якобсон, Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол [1957]. // *Принципы типологического анализа языков различного строя*. Москва: Наука, 1972, 95 – 113.

Якобсон 1983: Якобсон, Р. О. В поисках сущности языка [1965]. Пер. с англ. В. И. Виноградова и А. Н. Жиринского. // *Семиотика*. Состав. Юрий С. Степанов. Москва: Радуга, 1983, 102 – 117.